

A MESEMONDÓK TITKAIRÓL

STORYTELLERS' SECRETS

dr. Bárdos József ^{1*}

¹ Pedagógusképző Kar, Pallasz Athéné Egyetem, Magyarország

Kulcsszavak:

tündérmese,
népi mesemondó,
hagyomány

Keywords:

fairy tale,
folk-tale-teller,
tradition

Cikktörténet:

Beérkezett 2016. október 10.
Átdolgozva 2016. október 31.
Elfogadva 2016. november 5.

Összefoglalás

Hogyan élt a tündérmese saját közegében, a falusi közösségben? Hogyan tudták a népi mesemondók őrizni és továbbadni a hagyományt úgy, hogy meséik mégis mindig újak, aktuálisak voltak? Mit jelent a népmesei variáns? Mit kellett tudnia egy népi mesemondónak, hogy a közösség elfogadja, tisztelje őt, hogy kérje, hogy meghallgassa meséit? Ezek után a mai, „hivatásos mesemondók” működéséről, végül a pedagógusoknak a tündérmeséssel kapcsolatos lehetőségeiről és feladatairól esik szó az írásban.

Abstract

How did live fairy tales in their own surrounding, in the villager community? How could rural storytellers keep on and pass on their heredity nevertheless their tales always seemed to be new and timely. What does folk-tales' variant mean? What should folk-tale-teller know so that the community accept and honour him, and want and enjoy folk-tale-teller's stories and tales. The article deals with activity of nowadays working „professional storytellers”, educators' potential and agenda in connection with fairy tales.

1. A mesevilág és a mese

A legfontosabb tény az, hogy a mesemondó mindig egy közösség része volt. Mindig ennek a közösségnek az igényeit kellett kielégítenie, mindig erre a közösségre akart hatni. Ebből következik, hogy mindjárt a mesemondás első pillanatában komoly ellentmondással találta szemben magát.

Régi, jól ismert mesét kellett mondania, olyannyira, hogy gyakran kifejezetten kérték, kiről-miről meséljen. Ugyanakkor aktuális, ott és akkor friss, időszerű problémákról szóló mesét kellett mondania, különben unalmas, érdektelen lett volna, amit mond. Igazából nem az volt a jó mesemondó, aki új mesét talált ki, hanem az, aki úgy tudta elmondani a mesét, hogy az akkor és ott egyszeri, még soha nem hallott, izgalmas, hatásos legyen.

A kérdés, hogyan keletkezett ilyenkor egy mese, elvezet magának a mese keletkezésének kérdéséhez. Itt érdemes a méltatlanul ritkán emlegetett Honti János gondolataira emlékezni:

„... a mesevilág létezik a mesén kívül is az ősidőktől máig – alles ist ein Märchen –, a legősibb mítoszoktól a mai ember ábrándozásáig mindenütt ott van mese nélkül is a mese világa.” [1]

Ő az is, aki a titkot a hagyományozódás módjában, folyamatában látja. Így ír: „... a hagyomány nem csak fennmaradást biztosító folyamat, hanem a szó legigazabb értelmében éltető elem és alakító törvényszerűség is. [...] Ezért minden új megjelenítése a hagyomány anyagának, tehát a mese minden új elmesélése tulajdonképpen új alkotás.” [2]

* dr. Bárdos József. Tel.: +36305236385
E-mail cím: bardos.j@gmail.com

Innen továbblépni két másik kiváló tudós segíthet. Egyfelől Propp, akinek legfontosabb, most bennünket érdeklő megállapításai így hangzanak: „I. A mese tartós elemei a szereplők funkciói, függetlenül attól, ki és hogyan hajtja végre őket. A funkciók a mese alapvető alkotórészei. [...] II. A varázsmesékben előforduló funkciók száma korlátozott. [...] III. A funkciók sorrendje mindig azonos. [...] IV. Szerkezetileg valamennyi varázsmese egytípusú.” [3]

Nem véletlen, hogy az imént idézett Honti János is a szerkezetben találja meg a mese műfaji sajátosságát: „Az epikus hagyományok birodalmában itt-ott beágyazott mesei elemeket láttunk, másfajta elemek körében és másfajta elemekkel összefüggésben, a mese pedig szerkezet: megszerkesztett egész, kerek kompozíció.” [4]

Másfelől szeretnék hivatkozni Claude Lévi-Strauss híres, a mítoszok struktúrájával foglalkozó tanulmányára. Ebben az amerikai tudós többek között azt fejti ki, hogy a mítoszok olyan speciális, a nyelvire emlékeztető mondat-struktúrák, amelyek önálló jelentést hordozó egységekből, a szemantémákkal párhuzamba állítható úgynevezett „mitémák”-ból, „nagy alkotóegységek”-ből épülnek fel. [5]

2. A mesemozzanat

Ezek alapján megkockáztatom, hogy a tündérmesét is ilyen, nyelvire emlékeztető mondat-struktúrának tekintsem, amely önálló jelentést hordozó mesemozzanatokból épül fel. A mesemozzanatok egy-egy funkciót töltenek/tölthetnek be a tündérmesében.

A mesemondó problémája tehát. Bármilyen mesét is kértek tőle, azt neki ott és akkor kellett létrehoznia. Közben tekintettel kellett lennie a hallgató közösség lelki állapotára, hangulatára, aktuális gondjaira. Persze az emlékezetében élhetett valamiféle bizonytalan emlék az adott meséről (hol, mikor, kitől hallotta, esetleg maga mikor, hol, kiknek mesélte már), de amikor belépett a mesevilágba a kezdő formulák valamelyikével, még korántsem tudta, hogy pontosan mit és hogyan fog elmondani. Ismerte a tündérmesék szerkezetét, tudta, honnan hová és hogyan kell eljutnia, az egyes szereplőket, az egyes funkciót betöltő kis történeteket szinte teljes szabadsággal válogathatta össze. Valójában ez nem újdonság. Boldizsár Ildikó Nagy Olgára hivatkozva ezt írja: „A mesélő szabadon válogathat egy meghatározott motívumkészletből, a sajátos mesei építőkövek rendszeréből, és saját alkotói módszere szerint használhatja (reprodukáló vagy alkotó típusú mesemondó) azt.” [6]

Szintén az enyémhez hasonló Raffai Judit véleménye, aki „mesei motívumok”-ról, „mese-epizódok”-ról beszél. [7]

Hasonló következtetésre lehet jutni, ha *A színhagyományozás törvényszerűségei* című konferenciakötet előadásait olvassuk. [8] Meggondolandó például, amit Faragó József mondott: „Ovidiu Bârlea a román mesemondók repertoárját vizsgálván arra a következtetésre jutott, hogy a román mesemondók – már akikkel természetesen a folkloristák foglalkoztak – nagyjából húsztíz mesénél kevesebbet tudtak.” [9]

Hasonló emléket idézte Ortutay Gyula: „Az egyik mesemondóm, Fedics Mihály azt mondta: »Ha, tanár úr, ha tíz mesét tud, akkor tud maga abból többet csinálni, annyit, amennyit akar.«” [10]

3. Alkotó mesemondás

Többek között ez a mesealkotó módszer tette lehetővé a mesemondó számára a mesevilágban való szabad kalandozást. (Leszámítva bizonyos egymásból következő elemek logikus együttes előfordulását. Pl. ha sárkány rabolta el a királykisasszonyt, nyilván sárkányt kell legyőzni és nem ördögöt. Vagy ha a hős a felső világba ment a királykisasszonyért, nyilván nem az alsóból kell visszatérnie.)

Ez a szerkesztési mód, ez a szabadság adta meg a lehetőséget az ismert meseszöveg aktualizálására is. Ez tette lehetővé, hogy a mesemondók ne teljes meseszövegeket őrizzenek memóriájukban, hanem csak szöveg vázlatát, olyan csontvázakat, melyeket minden mesemondó alkalommal egyszeri alkotásként öltöztettek fel hússal (mesemozzanatokkal). Így lett a mesemondás mindig egyszeri alkotás, amely képes alkalmazkodni a befogadó közösség igényeihez, így lett a mesemondó korlátozott számú meséje korlátlan lehetőséggé, hogy a tradicionális történetek a legkülönbözőbb helyzetekben újra és újra aktuálisként szólítsák meg a befogadókat.

Igen figyelemre méltóan fogalmazta ezt meg az imént már említett konferencián Radu Nicolescu a kitűnő zenetudóst, Constantin Brăiloiut idézve: „A népi dallamnak önmagában semmiféle realitása nincs. Nem is létezik valójában, csak abban a pillanatban, amikor énekelik, és csak előadója szándéka következtében él. Az alkotás és a közvetítés vegyül itt össze olyan mértékben, aminőt a partitúrára alapított zenei gyakorlat egyáltalán nem ismer. Minden kutató elámul annak a szabadságnak a láttán, amellyel a népi énekesek dallamukat előadják: úgy tekintik azt, mint saját tulajdonukat, s ebben a vonatkozásban igazuk is van.” [11]

Ritka szerencse, hogy írott formában könnyen elérhető ugyanannak a Rózsa királyfiról szóló magyar népmesének, két különböző helyről begyűjtött változata. Az egyiket Benedek Elek [12], a másikat Illyés Gyula [13] adta közre. Bizonyos, hogy ugyanannak a mesének két variánsával állunk szemben. Egyik sem jobb, egyik sem autentikusabb a másiknál.

Érdemes ezzel kapcsolatban egy pillanatra ismét Honti Jánoshoz fordulni, aki ezt írja: „A mesemondónak nincs rajta kívül álló autoritása, amire támaszkodnék és hivatkoznék, mert objektív, lerögzített formája a mesének, olyasvalami, amiből meg lehetne állapítani, hogy »jól« vagy »rosszul« mondta-e a meséjét, soha nem volt.” [14]

A dolog lényegét ragadja meg Raffai Judit is: „A mesemondáskor nagy szerepe van a hagyománynak, a mesemondási technikák is tradicionálisan öröklődnek” – írja, majd Kovács Ágnes idézi: „A mesemondó mesterségének művésztévé nem akkor lesz, ha képes új, soha nem hallott cselekményvázat kigondolni, s azt mesei motívumokkal felcícomázni, hanem ha közismert mesevázat képes többé-kevésbé új tartalommal megtölteni, és artistikusan előadni.” [15]

4. Aktuális variánsok

Nézzük hát a két variánst. A mese kiinduló helyzete azonos: az ellenség elfoglalja az öreg király birodalmát, s csak a három fiú menekül meg egy-egy kutyával.

Az Illyés-féle változat röviden el is intézi ezt: „Volt egy királynak három fia. Ellenség ütött az országra, elfoglalta. A király is elesett. A királyfiak jó vadászok voltak, s hárman három vadászszelvel odébbálltak a veszedelem elől. Sokáig mentek, azt sem tudták, hová.” [16]

A Benedek Elek közzétette változatban azonban egy máshonnan is ismert, önálló mesemozzanat megelőzi a fentieket: „Itt sem volt, ott sem volt, de valahol mégis volt, hetedhét országon innét, az Óperenciás-tengeren túl volt egy király, s annak három szép fia, egyik szebb s vitézebb a másiknál. Sokat tűnődött, búcsálódott a király, hogy három fia közül melyikre hagyja az országot, mert nem szeretne volna, hogy háromfelé darabolódjék. Egyik eszével azt gondolta, hogy a legidősebbre hagyja, mert azt is illeti meg igazság szerint; a másik eszével meg azt, hogy a legkisebbre, Rózsa királyfira hagyja, mert hát az volt a legkedvesebb fia. Azután pedig azt gondolta, hogy ez sem igazság, az sem igazság: hagyja a középsőre.

No, emiatt ugyan kár volt évelődni, búcsálkodni, mert egyszer csak bérontott az országba a Kutyafejű király, s elfoglalta az egész országot. A szörnyű nagy háborúban elesett a király is, s a királyfiak is csak alig-alig tudták megmenteni fiatal életüket. Nem maradt az ég világán egyebük, csak a kardjuk, a puskájuk, s három kutya. Így, ahogy voltak, elindultak világgá.” [17]

A meséből egyértelmű, hogy ennek az indító mesemozzanatnak, amely a három testvér örökségéről szól, semmilyen szerves kapcsolata nincs a szüzsével. Vajon hogy és miért került akkor ide ez a probléma? Azt hiszem, nem tévedek nagyot, ha feltételezem, ennek a meseváltozatnak a születése összefügghet egy adott közösség akkor éppen aktuális, az örökség elosztásával kapcsolatos gondjával. Ehhez szólt hozzá a mesemondó akkor, amikor a „három testvér öröksége” mesemozzanattal mesélte a mesét.

Félreértés ne essék, amikor aktualitásról beszélek, nem valamiféle tanulságra, egy időszerű probléma megoldására gondolok. Mindenekelőtt azért nem, mert a tündérmesék minden nagyszerűségük ellenére sem kínálnak megoldást az emberi élet nagy problémáira. Már csak azért sem, mert ezek a problémák általában nem oldhatók meg. A szülő elvesztése, a megözvegyülés, a mostohaság, a gyermektelenség, a testvérek rivalizálása, a halál (hogy csak a leggyakrabban előfordulókat említsem) megoldhatatlan probléma.

A tündérmesékkal való jó időben érkezett találkozás azonban segíthetett, s ma is segíthet e problémák kezelésében, túlélésében.

5. A népi mesemondó

Összefoglalva feltehetjük a kérdést, hogy akkor végül mit is kellett tudnia egy jó népi mesemondónak?

Járatosnak kellett lennie a mesevilágban, hogy hallgatóságával együtt viszonylag szabadon kalandozhasson benne. Sok mesemozzanatot és azok jelentését kellett ismernie, hogy a megfelelő pillanatban alkalmazni tudja őket. Nagyjából ismernie kellett a legismertebb meseszűzséket, egyúttal a tündérmesék általános vázát (a funkciókat és azok sorrendjét). Jól kellett beszélnie a közösség nyelvváltozatát, ugyanakkor rendelkeznie kellett egy attól a szakralitás felé elmozdított mesemondói nyelvvel és stílussal is (ez megmutatkozhatott külsőségekben is, pl. egyes mesemondók csak sötétben, mások gyertyafénynél, némelyek csak ülve vagy csak állva, megint mások a hétköznapinál magasabb hangfekvésben, némileg énekelve, esetleg a szöveget mozgással kísérve, a szereplőket hangszínváltásokkal megkülönböztetve meséltek). Képesnek kellett lenniük arra, hogy mesemondás közben is tartsák a közvetlen kapcsolatot a hallgatósággal, de úgy, hogy ne essenek ki a megteremtett különleges hangulatból. Az esetleg elkövetett hibákat, következetlenségeket is stílustörés nélkül kellett javítaniuk. Ehhez persze jól bejáratott formulák álltak rendelkezésükre. (Pl.: „Azahogy mondta volna, ha tudta volna...”, „hogyan egyik szavam a másikba ne öltsem...” stb.)

A mesemondó ezen képességeinek köszönhetően, hogy tisztelték, mint a titokzatos, „másik világok” ismerőjét, hogy felkérték a mesélésre, s hogy meghallgatták a meséit.

Mielőtt valaki kételyét fejezné ki a variánsok egyenrangúságával kapcsolatban, szeretném idézni Honti Jánosnak erre vonatkozó megszorítását: „*Vannak rossz változatok is. Elmesélnék, sőt továbbmesélnék olyan meséket is, amelyek epikus teljességüket elvesztették: melyekből lényeges vonások kimaradtak vagy megcsonkultak, amelyekben fontos fordulatok nélkülöznek az indoklásukat, amelyek nem az elején kezdődnek, vagy nem a végükön fejeződnek be. Ha ilyen rossz változatok fenn tudnak maradni, az azt jelenti, hogy a népi kultúrának van még igénye olyan hagyományokra is, melyek már nem teljesek, melyeknek a formája megrokkant, melyeknek a jelentése elhalványult.*” [18]

6. A nyomtatott tündérmese

A tudományos igényű gyűjtés tekintetében nincs jelentősége annak, mennyire tűnik teljesnek egy variáns: az és úgy hiteles, ahogyan a mesemondó a gyűjtőnek elmondta. Viszont gyökeresen megváltozik a helyzet akkor, amikor irodalmi anyagként, írott formában való közzétételre, (gyermek)meseként való közzétételre kerül sor.

Egy ilyen közzétételnek a lehető legteljesebbnek, szerkezetileg leginkább tökéletesnek, jelentésében minél sokrétűbbnek kell lennie. Hogy az eredetileg bizonyosan nyelvjárási szöveget hogyan kell/lehet köznyelvivé, a teljes magyar anyanyelvű közösség számára könnyen befogadhatóvá tenni, ezt a Grimm-testvérek példáján okulva Benedek Elek zseniálisan mutatta meg.

Ez a pillanat, amikor a tündérmesék a szóbeliségből az írásbeli irodalom területére kerülnek, más módon is jelentős változást eredményez.

7. Mai, hivatásos mesemondók

Mesemondók márpedig vannak című könyvében Zalka Csenge Virág napjaink hivatásos mesemondóiról beszél. [19] Kik is ők valójában? Miféle képességekkel rendelkeznek? Hogyan és mit mesélnek?

Nyilván sokfélék, személyesen is többen sikerült már találkoznom. De bizonyosan vannak közös, a népi mesemondóktól eltérő vonásaik. Ezt kikényszeríti már maga az a tény, hogy szövegeik forrása általában nyomtatott könyvben rögzített változat. Ebben az értelemben a befogadók mindig elbírálnak, hogy jól vagy rosszul, hibásan vagy sem, épen vagy hiányosan mondták az adott mesét. Ezért ők bizonyosan reprodukáló mesemondók. Nem annyira alkotói, mint inkább színészi képességekkel kell rendelkezniük. Mesemondó alkalmak helyett nekik fellépéseik vannak, ami azt is jelenti, hogy mindig meg kell tudni teremteniük a fellépés legitimitását. Természetesen nekik is figyelniük kell a hallgatóság visszajelzéseit (esetleg akár reagálva is erre), és nekik sem szabad kizökkenniük a választott mesemondói stílusból. Ugyan-

akkor ők általában nyelvileg valamely nyelvjárás irányába mozdulnak el a köznyelvtől (főképp fonéma szinten), ezzel próbálván hitelesebbé tenni szereplésüket. A teljes színészi eszköztár rendelkezésükre áll, sőt ezt még (pl. bábok használatával) akár bővíthetik is.

Színészi-előadói státuszukból következően szabadon tágitják repertoárjukat mondákkal, mítoszokkal, anekdotákkal, akár hétköznapi sztorikkal is. Vagyis végképp kiléptek a hagyományos mesemondás világából. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem kell speciális tehetséggel rendelkezniük, és nem csökkenti jelentőségüket sem. Csak éppen mást és másként csinálnak, mint a népi mesemondók.

8. A mesemondó pedagógus

A két csoport között nagyjából félúton állnak a pedagógusok, akiknek éppúgy egy adott közösség mesemondóivá kell válniuk, mint a népi mesemondóknak, közvetíteniük kell a tündérmesei hagyományt, de képesnek kell lenniük felismerni az aktuális problémákat, képesnek kell lenniük ezek alapján választani, esetleg variálni a meséket. Ők is felhasználhatják mindazokat az eszközöket (előadásmód, mozgás, bábok, stb.), amiket a népi vagy a hivatásos mesemondók alkalmaztak/alkalmaznak, csak képességeik és befektetett munkájuk mennyisége korlátozza őket.

Mesélhetnek fejből, mesélhetnek könyvből. Ez utóbbi megkívánja, hogy kiválóan tudjanak blattolva olvasni (tekintve, hogy olvasás közben tartaniuk kell a kapcsolatot hallgatóikkal, a gyerekekkel is). A könyvből mesélés jelentősége kettős. Egyfelől szélesre tárja a választás lehetőségét (alkalom, hangulat, közkívánat tekintetében). Másfelől utat mutat a gyerek hallgatóknak a művészi (a mese-) világ önálló meghódítása irányába. Az óvodai polcon elhelyezett könyvet a gyerekek maguk is lapozgathatják, „mesélhetik” belőle a mesét, miközben erős motivációt kapnak az olvasni tudás felé.

Ha a pedagógusok fejből mesélnek, végig egységes mesemondói stílusban kell beszélniük, a stílustörés nevetségessé válhat és teljesen tönkre teheti a mesét. Nagyobb a szabadságuk, de ez nagyobb nyelvi fegyelmet, reagáló képességet követel tőlük.

Nekik éppúgy meg kell teremteniük, fenn kell tartaniuk a mesemondás hangulatát. Meg kell éreztetniük a mesevilágba, a másik világokba való átlépés rendkívüliségét, mint a népi mesemondóknak. Viszont ezt szinte lehetetlenné teszi a nagy létszámú, vegyes életkorú csoport.

A gyerekeknek pedig feltétlenül találkozniuk kellene a klasszikus tündérmesékkal. És nemcsak azért, mert ez a magyar és európai kultúra alapjaival való találkozást jelenti. Ennek pedig a mai, internetes, televíziós, tömegmédiás világunkban még a korábbinál is nagyobb a jelentősége a személyiség identitástudatának kialakulásában.

Emellett hadd idézzem Bettelheim véleményét: *„Elsősorban arra a kérdésre kellett választ keresnem, hogy az élet mely tapasztalatai fejlesztik ki a gyermekben a képességet, hogy megtalálja élete értelmét, és általában több értelmet lásson az életben. A szülők és egyéb gondviselők hatása a legjelentősebb; fontosságban ezután következik a gyermeknek megfelelő módon átadott kulturális örökség. A kicsiny gyermekhez ezt a tudást az irodalom közvetíti legjobban.”* [20]

Az élet értelmének megtalálása mai fiataljaink számára sokkal nehezebb, mint amilyen ez száz vagy százötven éve volt. A tündérmesék tehát aktuálisabbak, mint valaha.

És akkor a tündérmesék etikai üzeneteiről, ezeknek a személyiség alapjaiba való beépüléséről még nem is esett szó. Talán majd legközelebb.

Irodalomjegyzék

- [1] HONTI János, *A mese világa*, Bp., Belső Egészség Kiadó, é. n., 77.
- [2] HONTI, *i. m.*, 99.
- [3] Vlagyimir J. PROPP, *A mese morfológiája*, Bp., Gondolat, 1975, 37-40.
- [4] HONTI, *i. m.*, 71.
- [5] Claude LÉVI-STRAUSS, *A mítoszok struktúrája = Strukturálisizmus*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., Európa, 1972, I, 134-148.
- [6] BOLDIZSÁR Ildikó, *Varázslás és fogyókúra*, Bp., Didakt, 2005, 166.
- [7] RAFFAI Judit, *A magyar mesemondás hagyománya*, Bp., Hagyományok Háza, 2004, 22.
- [8] *A szájhagyományozás törvényszerűségei*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., Akadémiai, 1974.
- [9] FARAGÓ József, *A mesemondók repertoárjának kutatása = A szájhagyományozás törvényszerűségei, i. m.*, 63.
- [10] ORTUTAY Gyula, *A mesemondók típusai = A szájhagyományozás törvényszerűségei, i. m.*, 65.

- [11] Radu NICOLESCU, *A szóbeli irodalom fogalmának körülhatárolása = A szójhagyományozás törvényszerűségei, i. m.*, 71.
- [12] *Rózsa királyfi* = BENEDEK Elek, *Magyar mese- és mondavilág*, Bp., Könyvmíves, é. n., 41-44.
- [13] *Rózsa vitéz* = ILLYÉS Gyula, *Hetvenhét magyar népmese*, Bp., Móra, 1979, 232-236.
- [14] HONTI, *i. m.*, 99.
- [15] RAFFAI Judit, *i. m.*, 48-49.
- [16] *Rózsa vitéz, i. m.*, 232.
- [17] *Rózsa királyfi, i. m.*, 41.
- [18] HONTI, *i. m.*, 101.
- [19] ZALKA Csenge Virág, *Mesemondók márpedig vannak*, Bp., Pont, 2016.
- [20] Bruno BETTELHEIM, *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Bp., Corvina, 2008, 10.